

koje u rukopisu sasvim nedostaje, ali ga je iz teksta u “Sabranim djelima” moguće s velikom uvjerljivošću rekonstruirati. Ipak, iz usporedbe s rukopisom mogu se u tekstu kompilacije razaznati nerijetka skraćivanja i stvarne netočnosti, a i poneka sporna i problematična rješenja. Slično vrijedi i za tekst Enderleinova zapisa. U konačnici se oba teksta “pokazuju kao dokumenti koji su doduše vrijedni i pojašnjujući, ali nipošto nisu autentični za filozofiju srednjeg Schellinga” (10.1, 11; usp. 10.2, 608 i d.).

Ovo kratko upozorenje na upravo objavljenu ediciju možemo zaključiti time da nam je tek njome osigurana mogućnost doista temeljitog studija tih iznimno značajnih Schellingovih predavanja, koja bacaju dragocjeno svjetlo kako prema natrag na sačuvane nacрте “Razdoblja svijeta” tako i prema naprijed na njegove daljnje pokušaje izvedbe takve “povijesne” odnosno “pozitivne” filozofije koja se ne bi izgubila u bezdanima teozofije i mistike nego bi sačuvala svoju nužnu znanstvenu i pojmovnu sustavnost. Ali ova predavanja nedvojbeno nam mogu značiti i mnogo više od toga. Svoju najveću vrijednost ona imaju u sebi samima, kao živ i vjeran prikaz postupne samouspostave i samorazvitka apsolutne slobode na putu od najdubljeg i najmračnijeg temelja predsvjetske povijesti do slobodne i čiste vječne prozirnosti duha. Pratiti njihov zamršen i često jedva prohodan misaoni tijek s dostatnim vlastitim misaonim i osjećajnim udjelom znači proći i sam tim putom istinskog filozofijskog prosvjetljenja.

DAMIR BARBARIĆ

Institut za filozofiju

Ulica grada Vukovara 54, 10000 Zagreb

barba@ifzg.hr

doi: 10.26362/20210107

Platon, *Sokratova obrana*; Ksenofont, *Sokratova obrana*, priredio i preveo Pavel Gregorić (Zagreb: Matica hrvatska, 2019), 147 str.

U sklopu filozofskog niza Matičine *Biblioteke Parnas* objavljeno je dvojezično izdanje dvije od triju sačuvanih *Sokratovih obrana*, one Platonove i one Ksenofontove (treća je Libanijeva iz 4. st. n.e., a izvori spominju još sedam izgubljenih). Redakciju grčkog teksta, prijevod, uvod i bilješke uz

tekst potpisuje Pavel Gregorić s Instituta za filozofiju, našoj javnosti već dobro poznat i kao prevodilac i kao uporni istraživač antičke filozofske baštine. Pomno raščlanjena uvodna studija (str. 7-41) donosi nam prikaz onoga što možemo znati o Sokratu “s izvjesnošću ili velikom vjerojatnošću”, pravni kontekst obrambenog govora, te osobine Platonova i Ksenofontova književnog opisa Sokratova pokušaja da se obrani. Slijedi osvrt na dosadašnje hrvatske prijevode Platonove *Obrane*, izvještaj o kritičkim izdanjima u temelju ponuđenog izvornog teksta, kratak vodič kroz razgranatu sekundarnu literaturu te izdašna bibliografija.

Naznačivši staru diskusiju o povijesnom Sokratu (tzv. “problem Sokrata”), Gregorić je drevnu trilemu, treba li najpouzdanijim držati Platonov, Ksenofontov ili Aristofanov prikaz atenskog mudraca, razborito ostavio otvorenom. Koliko je ta tema zaokupljala mislioce pokazuje primjerice upadljiva apodiktičnost 7. teze Kierkegaardove disertacije (1841): *Aristophanes in Socrate depingendo proxime ad verum accessit*. U nastavku je lijepo ocrtana uloga dijalektičkih vježbi kao dijela govorničke obuke u razdoblju sofistike, takozvanog grčkog prosvjetiteljstva. Sokratova preinaka tih vježbi, a time i izgradnja vlastite, elenktičke filozofske metode, imala je dva aspekta. Prvo, od sugovornika se tražio prvenstveno iskren odgovor na postavljeno pitanje, a ne demonstracija govorničke okretnosti putem izbjegavanja proturječja. Drugo, cilj ispitivanja postala je sama spoznaja, a ne nekakav dijalektički rodeo u kojem bi sudionik rasprave trebao što dulje ostati u sedlu. Naravno, većinom je bila riječ o psihološki neugodnoj spoznaji vlastita neznanja, odnosno o samospoznaji. Sokratova metoda – *ἐλεγχος* – nije istraživanje činjenica ili postupak stjecanja znanja, nego način brige za dušu.

Gregorić nam pruža vrijedne obavijesti o “složenoj ironiji” (Vlastos) i jedinstvu sokratskog pojma vrline s mudrošću kao najvažnijom sastavnicom, o logičkim pretpostavkama tzv. Sokratova intelektualizma, te o ključnom pitanju: Je li vrлина nešto što se može poučiti? “*εἰ διδασκτόν ἐστὶν ἀρετῆ*” (Pl. Prot. 326e3). U tom kontekstu podsjeća nas također na važnost i utemeljenost Sokratove kritike u Ateni uvriježenog postupka biranja gradskih dužnosnika ždrijebom. Doznajemo također ono bitno o Sokratovoj nedvojbenoj religioznosti i epohalnom značaju njegove pojave u povijesti filozofije, koji se može nazrijeti već u samom pojmu “predsokratovci”, bez kojeg ni danas ne možemo. Ocrtan je i Sokratov filozofski *Nachleben* kroz kiničku, megarsku i kirensku školu, a potom i presudan mu utjecaj na povijesni razvoj Akademije i peripatetičke škole.

Detaljno je opisan povijesni i politički kontekst suđenja Sokratu na prijelazu iz petog u četvrto stoljeće, neposredno nakon traumatičnog

poraza Atene u Peloponeskom ratu 404. g. i mučne oligarhijske epizode. Spomenuti su i Sokratovi prospartanski sentimente te moguća kobna uloga njegove lakonofilije i bliskosti s istaknutim oligarsima na krajnji ishod sudskog procesa; ljudi poput Alkibijada, Kritije i Harmida bili su beskrajno antipatični novoj demokratskoj vlasti. Izrazito je koristan prikaz tehničkih aspekata Sokratova procesa i punog značenja javne sudske tužbe zbog bezboštva (*γραφὴ ἀσεβείας*), koju su Atenjani već iskušali protiv Anaksagore, a vjerojatno i protiv Prodika i Protagore. Postoje svjedočanstva da je ona prijetila i Aristotelu, pa se sklonio iz Atene “da se Atenjani” kako kaže “po drugi put ne bi ogriješili o filozofiju”.

U pogledu datacije Platonove *Obrane* unutar korpusa Gregorić navodi da je većina učenjaka smješta među najranija Platonova djela i predlaže, i to zato što u njoj još nema tragova Platonovih teorija, vremenski raspon od 399. do 388. g. (od sudskog procesa do Platonova prvog sicilskog putovanja). Spomenuta je i poznata *Optužba Sokrata* (*Κατηγορία Σωκράτους*) atenskog sofista Polikrata, sastavljena najmanje šest godina nakon Sokratove smrti, o kojoj znamo, na temelju fragmenata i kasnijih svjedočanstava, tek to da je bila polemički spis protiv Sokrata sastavljen u obliku optužnog govora. U njemu se Polikrat sigurno poslužio argumentima službene optužnice iz 399., a težište je izgleda bilo na točki o kvarenju mladeži. O tome znamo na temelju svjedočanstava iz Ksenofontovih *Memorabilia*, Libanijeve *Sokratove obrane* i Isokratovog *Busirida*. Naravno, ne znamo jesu li Platonova i Ksenofontova *Obrana* reakcija na Polikratovu *Optužbu* ili obrnuto, ali svi takvi spisi pripadali su žanru sokratskih govora (*λόγοι Σωκρατικοί*) u kojem su se okušali i mnogi drugi (kao autori *Sokratovih obrana* spominju se suvremenici Lisija, Teodekt i Kriton) sve do kasnoantičkog retora Libanija. Sadržajno gledano, Platonovoj *Obrani* prethodi radnja dijaloga *Eutifron* (navještaj procesa), a na nju se nadovezuju *Kriton* (kušnje u zatvoru) i *Fedon* (smrt u zatvoru). Što se tiče historijske vjerodostojnosti teksta Platonove *Obrane*, Gregorić se priklanja prihvatljivoj *communis opinio*, tj. da je ona sadržajno vjeran, ali formalno, dakle, stilski i retorički znatno dotjeran prikaz stvarnih Sokratovih riječi pred sucima.

Ksenofontova je *Obrana* znatno kraća (otprilike četvrtina Platonove), pisana znatno jednostavnijim jezikom, ali svakako vrijedna pomnog čitanja. Ona pripada skupu Ksenofontovih sokratskih spisa, među kojima su najznačajnije djelo *Uspomene na Sokrata* (većini poznate po svom latinskom, i to novovjekovnom nazivu *Memorabilia*), a manjeg su opsega *Obrana*, *Gozba* i *O gospodarstvu* (*Oeconomicus*). Poznato je da je zbog vrlina svog antičkog narječja Ksenofont mnogim naraštajima đaka bio prvi autor

s kojim su se susreli na početku učenja grčkog jezika. Iako bismo ga danas teško zvali filozofom, u starini su ga rutinski ubrajali u sokratike. Za razliku od Platonova djela, Ksenofontova *Obrana* nije pisana kao govor, nego kao niz izvještaja o Sokratovim riječima i držanju pred sudom. Zato Gregorić misli da bi primjereniji naslov tom spisu bio *Obrana Sokrata*. Složeno je pitanje odnosa Ksenofontove *Obrane* i *Uspomena*. Prva rečenica *Obrane* daje naslutiti da se na nešto neposredno nadovezuje (čestica δέ) pa su neki pretpostavili da se početak toga Ksenofontova spisa samo nastavlja na *Uspomene* koje u zadnjem poglavlju (IV 8) sadrže gotovo istovjetan, ali sažetiji prikaz kao i *Apologija*. Vrijeme nastanka *Obrane* nije poznato. Zna se da su Sokrat i Anit već nekoliko godina bili mrtvi. Ne zna se je li pisana prije ili poslije Platonove *Apologije*. Iznimno je vrijedan popis podudarnosti među dvama *Obranama* koji Gregorić donosi u *Uvodu* (str. 28–29). Na temelju triju logičkih mogućnosti koje nam pružaju te podudarnosti on zaključuje da nije baš vjerojatno da je Platon, sastavljajući svoju, konzultirao Ksenofontovu *Obranu*, prvenstveno zbog Ksenofontova dugogodišnja izbjivanja iz Atene koje se preklapa i s vremenom suđenja. Prihvaća kao vjerojatnu pretpostavku da je Platonova *Obrana* utjecala na Ksenofontovu, uz ostalo i zato što je Platon mogao biti prisutan na suđenju. Zaključuje da je Ksenofont svoje djelo vjerojatno napisao nakon Platonova, da je konzultirao kako njega, tako i druge izvore o odvijanju procesa, te da je njegova *Obrana*, kao što ilustriraju odstupanja od Platonova prikaza, rezultat njegovog napora da pruži što točniju verziju onog što se zbivalo u atenskoj sudnici. Međutim, i treća je pretpostavka, tj. da nije bilo nikakva uzajamnog utjecaja, u jednakoj mjeri prihvatljiva kao druga. Naime, podudarnosti bi mogle počivati na samim činjenicama sa suđenja, što bi te činjenice i dodatno osnažilo.

Izuzevši tek rijetke interpunkcijske zahvate, Gregorić je uza svoj grčki izvornik savjesno popisao mjesta na kojima se odlučio za čitanja koja odstupaju od onih u dvama standardnim kritičkim izdanjima Platonova i Ksenofontova teksta. Konzultirao je i druga, kako starija, tako i novija izdanja i komentare. Da je smisleno i primjereno u paru izdavati te dvije *Obrane* pokazuje i recentno komentirano izdanje u sklopu uglednog niza Cambridge Greek and Latin Classics (popularno Green and Yellow).¹ Na sličan je način i splitski Logos 1981. u paru izdao pretisak Petračićeva prijevoda Platonove i Ksenofontove *Gozbe* iz 1897. g.²

¹ Priredio ga je 2019. g. Nicholas Denyer, nakon svojih izdanja Platonovih *Alkibijada* (2001) i *Protogore* (2008) u istom nizu.

² Vrijedi se prisjetiti da su 2009. u nizu *Filozofija* Matičine *Biblioteke Parnas* ponovo izdani

Gregorićev se prijevod odlikuje čitkošću, ali i preciznošću u mjeri u kojoj je ona ostvariva pri prijevodu takvih tekstova, a sam je svoj postupak opisao kao srednji put (ili spoj vrлина) između prilično slobodnog i terminološki neujednačenog Klaićeva, objavljenog u književnom časopisu *Republika* 1972., i doslovnijeg i teže čitljivog Boršićeva prijevoda iz 2000. g.

Kao što je istaknuto u *Uvodu*, ovo je već osmi³ prijevod Platonove *Apologije* na hrvatski, što to djelo čini vjerojatno najprevođenijim antičkim tekstom u nas, i to ne samo u sklopu filozofske, nego i književne predaje u širem smislu. Usporedivu prijevodnu učestalost pokazuju još samo prijevodi Heraklitovih i Parmenidovih ulomaka. Za razliku od, za naše prilike, često prevedene Platonove *Obrane*, onu Ksenofontovu je prvi na hrvatski preveo Gregorić još 2006. g. u *Godišnjaku za filozofiju*, broj za 2005., u izdanju Instituta za filozofiju, a taj je tekst dotjeran i prilagođen za potrebe ovog izdanja.

Napomene uza sekundarnu literaturu čitateljima pružaju korisne savjete, a popis literature veoma pouzdan vodič. Od komentara Platonove *Obrane* koji nisu spomenuti u bibliografiji, istaknuo bih svakako na njemačkom govornom području izrazito popularno izdanje grčkog izvornika s filološkim komentarom Franza Josefa Webera (Paderborn ¹1971., ⁸2006.), te prijevod i komentar Ernsta Heitscha iz 2002. g. u sklopu komentiranih izdanja sabranih Platonovih djela na njemačkom koje izalazi u Göttingenu.

Ono što bi čitatelja možda moglo iznenaditi kad pogleda korice knjige svojevrsna je diskriminacija manje slavnog autora, tj. Ksenofonta, čije su ime i naslov djela napisani sitnijim slovima, što se, srećom, nije ponovilo na hrptu i na naslovnici.

I ovaj posljednji prijevod u nizu dobrodošao je poziv svim obrazovanim ljudima na ponovno čitanje ovih veoma značajnih djela. Ona su ključna ne samo za razumijevanje Sokratova mišljenja i osobnosti, nego i čitave duhovne povijesti našega kulturnog kruga. Govoreći jezikom kršćanstva: ako je Sokrat filozofski svetac i mučenik *par excellence*, onda oba ova djela nedvojbeno zaslužuju naziv filozofskih evanđelja.

Na kraju ću sažeto navesti mjesta na kojima treba ispraviti omaške ili gdje su, po mom sudu, prijevodna rješenja na rubu ili onkraj granice prihvatljivog.

Petračićev prijevod Ksenofontove *Gozbe* te Račev prijevod (1915) Platonove *Obrane Sokratove* u redakciji Damira Salopeka.

³ Prvi je prijevod onaj Peričićev, izdan u Dubrovniku 1874. g., a sedmi je Boršićev iz 2000. g.

Platonova Obrana:

18b: κατηγοροῦν ἐμοῦ μᾶλλον οὐδὲν ἀληθές

umjesto “(ranije optužbe) nisu bile nimalo istinitije” (tj. od Anitovih), prevedeno je “nemaju nikakve veze s istinom”

18d-e: ἀξιώσατε ... οἰήθητε

imperativi prevedeni kao indikativi “uvidate ... razumijete”

20a: εἴχομεν ἂν αὐτοῖν ἐπιστάτην λαβεῖν καὶ μισθώσασθαι

umjesto “mogli bismo im uzeti i unajmiti odgajatelja” prevedeno je “ti bi im zasigurno unajmio odgajatelja”

22e: ὥστε με ἐμαυτὸν ἀνερωτᾶν ὑπὲρ τοῦ χρησμοῦ

umjesto “...u ime proročanstva” prevedeno je “Stoga sam se upitao u vezi s onim proročanstvom” (personifikacija proročanstva; slično 21c2 i 22e4)

23b: οὐτε τι τῶν τῆς πόλεως ... οὐτε τῶν οἰκείων

umjesto “ni za javne ni privatne poslove” (τὰ τῆς πόλεως, τὰ οἰκεία) prevedeno je “ni za državu ni za svoju obitelj” (concretum pro abstracto)

25e: ἕαν τινα μοχθηρὸν ποιήσω τῶν συνόντων

“ako nekoga učinim pokvarenim...”, nepreveden je particip “od onih s kojima se družim”

28e i bilj. 41: Δήλιον

hrv. transkripcija je Delij, a ne Del

29a: ὅτι οὐ νομίζω θεοὺς εἶναι

umjesto “zato što ne priznajem da bogovi postoje” prevedeno je “zato što ne priznajem bogove”

29b i str. 10: ... ἀμαθία ... αὕτη ἢ ἐπονείδιστος

umjesto “ona sramotna vrsta neznanja” prevedeno je “ona najsramotnija vrsta neznanja”

29d: πείσομαι δὲ μᾶλλον τῷ θεῷ ἢ ὑμῖν

umjesto “više ću vjerovati...” prevedeno je “više vjerujem bogu nego vama”

οὐ μὴ παύσωμαι φιλοσοφῶν

umjesto “zacijelo neću...” prevedeno je “neću prestati filozofirati” (emfatična negacija οὐ μὴ, zapravo pokraćen izraz οὐδέος ἐστὶ, μὴ)

32a: τὸν τῷ ὄντι μαχοῦμενον ὑπὲρ τοῦ δικαίου,

umjesto “...koji se kani boriti...” prevedeno je “čovjek koji se odista bori za pravdu” particip futura s namjernim značenjem, τὸν μαχοῦμενον = τὸν μέλλοντα μαχεῖσθαι

32a: ἴνα εἰδῆτε ὅτι οὐδ' ἂν ἐνὶ ὑπεικάθοιμι παρὰ τὸ δίκαιον
 umjesto “da znate da ja ni pred kim ne bih ustuknuo suprotno pravdi” prevedeno je
 “kako biste se uvjerali da ja nikada ne bih ustuknuo od onoga što je ispravno”

33e i bilj. 52: Παράλιος
 hrv. transkripcija je Paralije, a ne Paral (inače bi Διονύσιος bio Dioniz, a ne Dionizije)

39c τὸ δὲ ὑμῖν πολὺ ἐναντίον ἀποβήσεται, ὡς ἐγὼ φημι
 umjesto “...ja vam kažem...” prevedeno je “a dogodit će vam se, kažem, nešto sasvim
 suprotno”; lična zamjenica često nije prevedena, pa ni kad je u emfatičkom obliku
 ἔγωγε (25d, 32a, 36a, 40e)

40c: ἢ γὰρ οἷον μηδὲν εἶναι ... τὸν τεθνεῶτα
 tipfeler: “ili umrli uopće ne ne postoji”

41b: καὶ δὴ τὸ μέγιστον, τοὺς ἐκεῖ ἐξετάζοντα καὶ ἐρευνῶντα ὥσπερ τοὺς ἐνταῦθα διάγειν,
 τίς αὐτῶν σοφός ἐστιν καὶ τίς οἶεται μὲν, ἔστιν δ' οὐ.

“A još bi najbolje bilo, njih tamo ispitivati, baš kao i ljude ovdje, i tražiti tko je od
 njih doista mudar, a tko samo misli da je mudar, a to nije.”

nije preveden inf. διάγειν (“provoditi život”) o kojem ovise predikatni participi
 ἐξετάζοντα i ἐρευνῶντα, što nije bez posljedica po Sokratovu poantu

bilj. 32: tipfeler, umjesto ἀμέλεια stoji ἀμήλεια

bilj. 46: krivi naglasak, umjesto φυλαί stoji φύλαι; umjesto βουλή stoji βούλη

bilj. 48: “Leont Salaminjanin bio je jedan od zapovjednika atenske mornarice u
 pomorskoj bitki kod Arginuskih otoka.” Teško da su Tridesetorica (ustoličeni 404.
 g.) mogli poslati Sokrata na Salaminu po Leonta, jednog od zapovjednika atenske
 mornarice kod Arginuskih otoka. Onaj je naime Leont poginuo kod Mitilene prije
 procesa generalima koji se smješta u 406., dok je ovaj vjerojatno bio neki imućni
 Salaminjanin koji je pao kao žrtva pohlepe Tridesetorice.

Ksenofontova *Obrana*:

10: πόλις

u formulaciji optužnice kod Platona (24c) πόλις se prevodi kao “država”, dok u
 gotovo istovjetnoj Ksenofontovoj varijanti (10) kao “grad”

15: ὡς δ' αὖ ταῦτ' ἀκούσαντες οἱ δικασταὶ ἔτι μᾶλλον εἰκότως ἐθορύβουν,
 “Kad su to čuli, suci su stali još glasnije negodovati”; nepreveden je prilog εἰκότως
 (naravno), koji se u sljedećem odlomku javlja u nešto drugačijem značenju još dvaput

18: ἢ ὅτε τὰ μάλιστα ἢ πόλις ἠὲ δαιμόνει

umjesto “nego kad je grad bio...” prevedeno je “nego kad je grad na vrhuncu bla-
 gostanja”

20: tipfeler, τοῖς προσήκουσιν u izvorniku

21: τὸ ἐν μὲν ταῖς ἄλλαις πράξεσι μὴ μόνον ἰσομοιρίας τυγχάνειν τοὺς κρατίστους, ἀλλὰ καὶ προτετιμῆσθαι

umjesto "...najsposobniji ne samo da imaju jednak utjecaj, nego ih..." prevedeno je "dok u ostalim djelatnostima najsposobniji nemaju jednaki utjecaj, nego ih se cijeni više od ostalih"

bilj. 17: kad se spominje vrlina umjerenosti iz Pitijina proročanstva krivo se upućuje na odlomak 16, umjesto na 14

bilj. 26: tipfeler Diogena Laertije, umjesto Diogen Laertije

NINOSLAV ZUBOVIĆ

Odsjek za klasičnu filologiju

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ulica Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

nzubovic@ffzg.hr

doi: 10.26362/20210108

Philip Goff, *Galileo's Error: Foundations for a New Science of Consciousness* (London: Rider Books, 2019), 229 str.

David Chalmers, jedan od najutjecajnijih suvremenih filozofa uma, u jednom od svojih TED Talk predavanja navodi kako se rješenje "teškog" problema svijesti (*the hard problem of consciousness*) krije u prihvaćanju jedne od dviju radikalnih pozicija u filozofiji uma.⁴ S jedne strane, to je materijalističko shvaćanje svijesti koje – pojednostavljeno – pretpostavlja da svijest nije ništa više od neuralnih procesa u mozgu. Drugo rješenje, prema Chalmersu, panpsihistička je pozicija koja – opet pojednostavljeno – odbacuje materijalistički pristup "teškom" problemu te prihvaća tezu prema kojoj je svijest zapravo sveprisutno i fundamentalno svojstvo materije u svim njezinim oblicima i formama. Philip Goff u svojoj knjizi *Galileo's Error: Foundations for a New Science of Consciousness* iznosi de-

⁴TED Talk (2014) *David Chalmers: How do you explain consciousness?*, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=uhRhtFFhNzQ> [pristupljeno 13. svibnja 2021].